

Володимир Попов

КОСМОС І ОЛАМ ЯК ДВІ МОДЕЛІ ПІЗНЬОАНТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті осмислюються проблеми ідентичності в епоху пізньої античності. Проводиться порівняльний аналіз двох моделей ідентифікації: космоцентристської (греко-римською) і оламістської (іудейською). На основі цього аналізу вдається під новим кутом зору розглянути особливості християнської ідентичності.

Ключові слова: Космос, Олам, тикун олам, еон, просторова ідентичність, тимчасова ідентичність, паганство, юдаїзм, християнство, есхатологія

Volodymyr Popov. Cosmos and Olam as two models of identity in the epoch of late antiquity

This article is devoted the problem of identity in the epoch of late antiquity. An author conducts the comparative analysis of two models of authentication: cosmicism (Greko-Roman) and olamism (judaic). On the basis of this analysis it is succeeded under the new point of view to consider the features of christian identity.

Keywords: Space, Olam, Tikkun olam, eon, spatial identity, temporal identity, paganism, judaism, christianity, eschatology.

Владимир Попов. Космос и олам как две модели позднеантичной идентичности

В статье осысливаются проблемы идентичности в эпоху поздней античности. Проводится сравнительный анализ двух моделей идентификации: космоцентристской (греко-римской) и оламистской (иудейской). На основе этого анализа удастся под новым углом зрения рассмотреть особенности христианской идентичности.

Ключевые слова: Космос, Олам, тикун олам, эон, пространственная идентичность, временная идентичность, язычество, иудаизм, христианство, эсхатология.

Сучасна епоха чимось нагадує першу кризу європейської ідентичності, коли античний космос, звичний і наближений до людини, змінюється на світ-олам постійних очікувань майбутнього Царства Божого. Ідентифікаційна криза, спричинена появою та поширенням християнства, вимагала від кожної людини власного чіткого самовиз-

начення у системі ідентифікаційних координат. У добу глобалізації ідентичність також виступає як постійне самовідтворення, але вже не у вигляді причетності до сталих структур і спільнот, а у власному внутрішньому світі. На жаль, в історико-філософській літературі (за виключенням творів Сергія Аверінцева та його епігонів) бракує робіт спеціально присвячених дослідженню особливостей подолання ідентифікаційної кризи I-II сторіч нашої ери, які могли стати основою моделі прогнозування подолання сучасної кризи.

Мета статті – порівняння двох моделей ідентифікації, що притислися одна одній в епоху пізньої античності: космосу та оламу, на підставі яких постає нова християнська ідентичність.

Християнське світосприйняття виникає в умовах гігантського культурного та політичного синтезу, що відбувається спочатку в елліністичних державах, а потім у межах Римської імперії. Феномен політичного та торговельного об'єднання середземноморських народів за його культурним значенням можна порівняти хіба що з сучасним Європейським Союзом. Ця екуменічна єдність породжує своєрідний мультикультуралізм, духовною основою якого було еллінське паганство, що в епоху еллінізму трансформує певним чином релігійно-світоглядні парадигми інших культур.

Лише один з підкорених народів не визнав повною мірою цінності паганського екуменізму – юдеї. Всеосяжний античний Космос не зміг втягнути остаточно у свою орбіту народ, світоглядне бачення якого було повною протилежністю античній космологічній парадигмі. Коли греки та римляни підкорювали і приєднували Юдею, вони зустрілися з культурою з усталеною ідентичністю, народом, що вже сотні років жив у “оламі” – так називався семітськими мовами потік часу що йде з минулого у майбутнє. Слово “олам (עֹלָם)” згодом отримує досить багато значень: це і “століття, вічність”, і “світ”, і “всесвіт”. Але первісним було саме часове значення; саме воно є характерним для єврейської Біблії. У новозавітній грецькій єврейське поняття олам перекладається словом космос (“світ”) і словом еон (“століття”). “Олам”, потік часу та потік душі, у якому вона може проявити їхню свободу й вибрати долю. Сам юдейський бог був богом “оламу”, богом плину часу, його творцем і законодавцем. Відомий російський мислитель С. Аверінцев з цього приводу писав: “Треческий мир – это “космос”, по изначальному смыслу слова такой “наряд”, который есть “ряд” и “порядок”; иначе говоря, законосообразная и симметричная пространственная структура. Библейский мир – это “олам”, по изначальному смыслу слова “век”, иначе говоря, поток времени, несущий в себе все вещи: мир как исто-

рия. Внутрі “космоса” даже время дано в модусе пространственности: в самом деле, учение о вечном возврате, явно или латентно присутствующее во всех греческих концепциях бытия, как мифологических, так и философских, отнимает у времени свойство необратимости и дает ему взамен мыслимое лишь в пространстве свойство симметрии. Внутрі “олама” даже пространство дано в модусе временного движения – как “вмістилище” необратимых событий. Бог Зевс – это “олимпиец”, то есть существо, характеризующееся своим местом в пространстве. Бог Яхве – это “Сотворивший небо и землю”, то есть господин неотменяемого мгновения, с которого началась история, и через это – господин истории, господин времени” [1, с. 52].

Таким чином, у пізній античності стикаються дві концепції світосприйняття, два світогляди, дві моделі ідентифікації. Для греків (і, певним чином, для римлян та всіх еллінізованих народів) модель ідентифікації – це гармонічно влаштований простір (“космос”). Вони вважали, що світ – це художній твір, просторова організація буття, що може бути об’єктом естетичного споглядання. Усередині космосу навіть час існує в просторовому модусі, плине ніби у замкненому колі, втрачаючи якість незворотності і набуваючи, натомість, притаманну тільки простору якість симетрії. І тому час сприймається греками як минулий і теперішній, і довіряють вони, насамперед, часу теперішньому.

Біблійний Всесвіт – це потік часу, який несе в собі все суще, Всесвіт як історія, як своєрідний осередок незворотних подій (“олам”), всередині якого навіть простір сприймається в модусі часового руху. Простір у юдейській світобудові – то швидше також “олам”, “століття”, тобто потік часу, який несе в собі весь світ як історію; простір – усередині “оламу”. Він є “місцем незворотних Яхве подій”, адже Яхве – пан нескасованої миті, з якої почалася історія, існуючий вічно пан історії.

Історію бачити не можна, у ній можна тільки брати участь. Цей Олам, або світ як час, знаходиться в нескінченному стані чуда і катастрофи. Чудо і катастрофа є нормою в цьому світі.

У “Торі” розгортається грандіозна панорама “всесвітньої історії”, яка складається з кількох етапів. Перший – створення Богом світу й людей, людське життя в Едемі і їхнє вигнання. Далі йде розмноження й розпуста людей, події, які спонукають Яхве винищити за допомогою потопу майже весь рід людський. Другий етап відкривається “завітом” – договором (“беріт”) між Богом та врятованим ним від потопу Ноахом (Ноем). Він від усього людства зобов’язується виконувати волю Бога, а Бог обіцяє, що “ніяке тіло не буде знищене водами потопу” (Бут. 9: 11). Пізніше укладається новий договір між Яхве й

Авраамом. Втім, цим договором охоплено лише частину людства, а щодо решти продовжує діяти попередній договір.

Четвертий стан – укладання через Мойсея договору між Яхве і дванадцятьма “колінами” ізраїльськими (при цьому попередні завіти-договори не скасовуються). П’ятий етап відкривається договором, “завітом вічним” між Яхве й Давидом, безперечно, за умов повного додержання зобов’язань щодо Бога. Шостий етап починається новим, укладеним у 458-457 рр. до н. е. завітом між Яхве і громадянсько-храмовою юдейською громадою: “При всьму тому склали ми тверде зобов’язання й підписали його, а наші князі, левіти, священики приклали до нього печаті” (Неєм. 10: 1).

Напрямок часу в юдейській моделі світоустрою – вперед від створення світу до напруженого чекання великої події, яка вирішує історію, – до пришествя “Машіаха”. Навіть таємниця й велич Бога прикладені до категорії часу: “І благословив Бог сьомий день і освятив його.” (Бут. 2: 3). У сучасному юдаїзмі вважається, що мета існування богообраного народу – це “тікун олам” – вдосконалення світу (взятого знову ж таки у модусі часу) під керуванням Бога (молитва “Алей-ну”). Як пише сучасна російська поетеса Ольга Ритмова:

“Втекают реки в океаны,
Уйдут герои и тираны,
И мы вернемся к праотцам.
Но если верить мудрецам,
На небе судят по делам.
И все-таки Тикун Олам!” [2]

Однак, повернемося до епохи пізньої античності, коли відбувається перша зустріч античного Космосу та юдейського Оламу. Біблійний світ до IV сторіччя до н. е. був ізольований від світу античного. Але після включення Юдеї до складу держави Олександра Македонського починаються контакти іудеїв з греками, а потім й з римлянами. Ці контакти носять на початковому етапі цілком мирний характер. Греки цікавляться монотеїзмом Тори і зближують його з ідеями індійських філософів. З’являються й іудеї, які переймають основи грецької культури. У діаспорі засвоюють грецьку мову, що викликає потребу у перекладі Біблії (Септуагінта). Звичаї і чесноти греків пробираються у Палестину, нерідко розхитуючи традиційні старозавітні підвалини. У Єрусалимі виникає “еллінофільська” партія, яку очолює первосвященик Ясон. Однак у 70-х рр. II ст. до н. е. мир порушується спробою Антіоха IV Епіфана насильно нав’язати євреям паганську релігію. Спалахнуло Маккавейске повстання, наслідком якого стало відновлення

незалежності Ізраїлю. З цього періоду стосунки між юдеями і греками різко загострюються, що зумовлює жорстокі сутички між ними (особливо у Олександрії). Відмова юдеїв прийняти еллінську віру і життя сприймається як варварський опір цивілізації. Цю пізню зустріч двох культур описує С. Аверінцев таким чином: “Словесное искусство Библии и красное писательство Греции, которые уже успели пережить эпохи самого высокого расцвета – времена Исаии и Иезикииля, Гомера и Софокла, – так не встретились. К тому момента, когда иудеям наконец пришлось услышать о Еврипиде и Платоне, а эллинам – о Законе и Пророках, оба творческих принципа уже достигли предела четкости и обработанности. Противоположности выявились; теперь могла начаться драма их взаимодействия [3, с. 39].

Загальновідомо, що християнство виникло на основі юдаїзму, можна навіть сказати, що воно було сектантським рухом в межах цієї релігійної традиції. Християни прийняли естафету пророків і стверджували, що засновник їхнього вчення Ісус Христос – і є той самий Месія, що позбавить світ від страждань і смерті. Вчення апостола Павла, незважаючи на те, що його називали “апостолом паганів”, ще цілком перебуває у межах “оламїстської” епістемі. Він успадкував методи та поняття раввіністичної екзегези: схильність до алегорій і суджень за аналогією, ідею корпоративної особистості та розподіл історії на два еони: світ теперішній (євр. олам ха-зе) та світ месіанський, прийдешній (євр. олам ха-ба). Справжнє Євангеліє Павла починається з досвіду в Дамаску, хоча сам факт ініціативи, що йде від Бога, відповідав його споконвічній вірі в активний характер Одкровення (покликання Авраама, Мойсея, пророків). Дамаський досвід постійно збагачувався новими одкровеннями і міркуваннями, у тому числі й напівгностичного характеру. Савл Тарсеянин, проте, у своїх посланнях намагався уникати використання слова “κόσμος”, добре розуміючи свою належність до “оламїстської” традиції, для якої Бог є не декоратором Хаосу, а творцем всього видимого та невидимого з абсолютного небуття. Втім, Павло всіляко відмежовується й від тодішнього юдаїзму, окреслюючи чітку формулу християнської ідентичності: “... немає грека, ні юдея, ні обрізання, ні необрізання, ні скита, ні невольника, ні вільного, а все й у всьому – Христос” (Кол. 3: 11).

Руйнування Храму та остаточне розмежування з юдейською спільнотою поставило перед християнами другого – третього покоління складне завдання власного самовизначення. Деякі дослідники навіть вважають, що християнство перенесло своєрідну “родову травму”, внаслідок якої прийняло антиюдейський характер. Справді, подаль-

ший розвиток християнської ідентичності пов’язаний з самовизначенням у відношенні до іудейської матриці. Але радикальний виступ напівгностика Маркіона, що намагався надати новому віровченню не тільки антиюдейського, а навіть антибіблейського характеру, не знайшло достатньої підтримки. У християнстві згодом визначальною стала ідея про те, що саме воно є природнім продовженням давнього юдаїзму, втіленням давніх старозавітних пророцтв. На цій підставі різко засуджується пізніший талмудичний юдаїзм за невизнання Христа як істинного Месії. Визначившись таким чином щодо Тори, яка стає Старим Заповітом, новий “справжній юдаїзм” повертається до “оламїстської” ідентифікації, хоча у надто перетвореному вигляді.

У християнській моделі універсуму час знову подається лінійним, це знову “олам” – потік часу, який несе в собі всі речі, весь світ як історію. Боговтілення відбулося в історії лише один раз, і Страшний суд також відбудеться лише один раз. Вперед і тільки вперед – від створення світу до другого пришествя і Страшного суду, в одному-єдиному циклі існування Всесвіту. Подія Спасіння, що його приніс світові (людству) Христос, уперше відкрила новий світ і новий час, яким відповідає нова – “преображена”, перетворена – людина. Місія Спасителя не лише стала чимось “новим” – тим, що не мало прецеденту і не траплялося раніше. З нею все буття змінює свою якість, стає якісно новим буттям. Не щось безпрецедентне трапляється, не якесь окреме “нове” постає, а вся дійсність перетворюється й набуває інших, “нових” основ (“нового” горизонту) подальшого існування. Це – не тимчасове нове, а нове на всі часи й всезагальне. Таким чином, християнство, спричинивши контрверзу старого-нового, одразу надало їй сенсу опозиції хибного (віджилого) і достеменного. У знаковому зверненні апостола Павла до паганських філософів (відома промова в ареопазі з “Діянь апостолів”) лунають ключові слова: “Отже, залишаючи часи невігластва, Бог нині велить людям всім усюди покаятися” (Діяння, 17: 30). Один час треба “полишити”, щоб почався “новий час”.

У християнстві теж присутня Вічність – “aeternitas”, тобто постійність, яка передувала часові й була причиною його появи, яка існувала “до світу”, “зі світом” і “після світу” й належала Богу, що “не був, не буде, але завжди є” – “non fuit, nec erit, sed semper est”. Символ Вічності – таке знайоме з космологічної моделі коло. А земний лінійний час – то лише “тінь Вічності”, адже він є створеним, він почався разом з нашим світом і з ним же припиниться. Земний час – це не що інше, як зміна людської історії, це “tempus”, поділений на два відтинки: до народження Христа й після того, від акту божественного творення до

першого пришествя Христа й від спокути його мученицькою смертю на хресті до другого пришествя зі Страшним судом у “кінці часів”.

Саме в “кінці часів” християнський універсум чекає страшна космічна катастрофа: Сонце й Місяць затьмаряться, зірки впадуть з неба, й саме небо згорнеться. Тоді грізний суддя Христос сяде на престол, почнеться Страшний суд людських істот, і від престолу поллється вогняна ріка. Земля і все людство повернуться до Творця; лінійний час згорнеться, тобто повернеться у Вічність, яка лежить у кінці буття.

Есхатологічні мотиви, втім, дещо відходять на другий план, коли відбувається певна “рутинизація харизми” та просякання християнства у різні верстви тодішнього давньоримського суспільства. Якщо в релігійному відношенні Христос прийшов до “загиблих овець дому Ізраїлева”, то в історичному – у пізньоантичну “ойкумену”, де й відбулося поширення та становлення Церкви. У цьому сенсі вислів “повнота часів” стосується не тільки моменту біблійної “історії порятунку”, але й епохи духовної зрілості греко-римського світу – світу, що історично перебував у стадії занепаду й старіння, але, разом з тим, готового сприйняти християнську благу звістку про Новий Завіт Бога та людину.

Християнську епістему ідентичності жодним чином не можна вважати лише більш-менш органічним синтезом “оламістської” та “космологічної” парадигм. У її основі лежить унікальний релігійний досвід перших апостолів, проповідників та мучеників, що сповідували віру у “Христа розп’ятого – ганьбу для юдеїв, глупоту для поган...” (1 Кор. 1: 23), кериґму спасіння, μετάνοια-покаяння як глибинну зміну стилю мислення та способу життя. Розгляд особливостей християнської ідентичності потребує самостійного, більш докладного дослідження.

Але, перш ніж перейти до цієї справи, треба зробити невеликі попередні висновки та дати коротенькі визначення “космологічної” та “оламістської” моделям ідентифікації. Антична ідентичність – це самототожність речі, тіла, природи та, зрештою, незмінного чуттєво-матеріального Космосу, який обертається навколо себе; юдейська ідентичність – це збереження богообраним народом своєї самості у потоці незворотних подій в Оламі. Основою християнської ідентичності є принцип самототожності особистості в історії або, говорячи конкретніше, створення космосу надкосмічною особистістю, загальне гріхопадіння й первородний гріх та порятунок гріховного світу за допомогою знов-таки суто особистісного Боголюдства.

***Рецензент:** доктор філософських наук, професор кафедри соціології управління Донецького університету управління Я. І. Пасько*